

FRANZ CUMONT

MISTERIILE LUI MITHRA

Strălucirea și decăderea cultului mithraic în
încercarea de a deveni religia dominantă a
Imperiului Roman

Traducere și îngrijire ediție:
ALEXANDRU ANGHEL

EDITURA HERALD
București

Cuprins

PREFAȚĂ	7
CAPITOLUL I	
Originile mithraismului	15
CAPITOLUL II	
Răspândirea mithraismului în Imperiul Roman	47
CAPITOLUL III	
Mithra și puterea imperială a Romei	93
CAPITOLUL IV	
Doctrina misteriiilor mithraice	109
CAPITOLUL V	
Liturgia, clerul și adepții mithraismului	153
CAPITOLUL VI	
Mithraismul și religiile Imperiului Roman	175
ANEXE	
Arta mithraică	207
Index	225
Lista ilustrațiilor	231

Basorelief descoperit la Aquileia, Italia

Prefață

Lucrarea de față, în care se tratează originea și istoria religiei mithraice, nu are pretenția de a oferi o imagine a decăderii păgânismului. Nu se încearcă, nici măcar la nivel general, căutarea cauzelor care explică instituirea religiilor orientale în Italia; și nici nu se demonstrează cum doctrinele acestora, care erau mult mai active ca agenți de fermentare decât teoriile filosofilor, au descompus credințele naționale pe care se întemeiau statul roman și întreaga Antichitate, și cum distrugerea edificiului pe care acestea l-au dezintegrat a fost până la urmă realizată de către creștinism. Nu se încearcă identificarea diferitelor faze ale luptei purtate între idolatrie și Biserica aflată în plină dezvoltare; acest subiect vast, pe care sper să îl abordez în viitor, se situează dincolo de scopul acestei cărți. Cartea se preocupă doar de o singură perioadă a acestei schimbări decisive, scopul fiind acela de a arăta, cu toată claritatea ce ne stă în putere, motivul pentru care o anumită sectă mazdeeană a eșuat, sub domnia cezariilor, în încercarea de a deveni religia dominantă a Imperiului.

Civilizația grecilor nu a reușit niciodată să se instituie în sânul persanilor, iar romanii nu au reușit nici ei să îi treacă

pe părți sub influența lor. Faptul semnificativ ce domină întreaga istorie a Orientului Apropiat este că lumea iraniană și lumea greco-latină au rămas pentru totdeauna neînduplecate în fața asimilării reciproce, fiind separate pentru totdeauna atât printr-un refuz reciproc, profund și instinctiv, cât și prin ostilitatea lor ereditară.

Totuși, religia magilor, care reprezenta cea mai înaltă culme a geniului iranian, a exercitat o adâncă influență asupra culturii occidentale în trei perioade diferite. În primul rând, parsismul a lăsat o amprentă distinctă asupra iudaismului în faza sa de formare, iar unele dintre doctrinele sale principale au fost diseminate de către coloniștii evrei pe cuprinsul întregului bazin mediteraneean, trecând chiar și în catolicismul ortodox.

Influența mazdeismului asupra gândirii europene a fost și mai directă după ce partea de est din Asia Mică a fost cucerită de către romani. Din vremuri imemorabile, aici trăiau, în obscuritate, colonii de magi care migraseră din Babilon și care, contopind credințele lor tradiționale cu doctrinele gânditorilor greci, au elaborat treptat, în aceste regiuni barbare, o religie originală, deși extrem de complexă. La începutul erei noastre, apare brusc, din întuneric, această religie care înaintază, rapid și simultan, spre văile Dunării și Rinului, și chiar până în inima Italiei. Popoarele occidentale au resimțit puternic superioritatea credinței mazdene față de vechile lor credințe naționale și mulțimea s-a înghesuit în fața altarelor acestui nou zeu venit din afară. Dar înaintarea religiei cuceritoare a fost întreruptă atunci când a intrat în contact

cu creștinismul. Cele două adversare au descoperit cu uimire asemănările ce le uneau, dar fără să bănuiască originea acestora; ele au acuzat cu asprime Duhul Înșelăciunii că a încercat să caricaturizeze sacralitatea riturilor lor religioase.

Conflictul dintre cele două era inevitabil – se dădea o luptă feroce și implacabilă, deoarece miza era stăpânirea lumii. Nimeni nu a spus povestea sorții schimbătoare pe care a avut-o și nu putem decât să ne imaginăm ce drame, de mult uitate, au tulburat sufletele mulțimilor când oamenii erau chemați să aleagă între Ormuzd și Treime. Nu cunoaștem decât rezultatul luptei: mithraismul a fost înfrânt, cum de altfel era firesc să se întâmple. Înfrângerea pe care a suferit-o nu s-a datorat în întregime superiorității eticii evanghelice și nici superiorității doctrinei apostolice privitoare la sacramente (taine); el a pierit nu doar fiindcă era împovărat de moștenirea apăsătoare a unui trecut învechit, ci și fiindcă în ceremonialul și teologia sa, mithraismul a păstrat prea mult din coloratura sa orientală pentru a putea fi acceptat de spiritul latin. Dintr-un motiv contrar, aceeași luptă, purtată în Persia, în aceeași epocă, între aceiași rivali, a fost lipsită de succes, dacă nu de onoare, pentru creștini; iar pe târâmurile sasanizilor, zoroastrismul nu a fost niciodată pus serios în pericolul de a fi detronat.

Totuși, înfrângerea mithraismului nu i-a nimicit puterea cu totul. El a pregătit mințile Occidentului pentru primirea unei noi credințe, care, asemenea lui însuși, provenea tot de pe malurile Eufratului; maniheismul a apărut ca succesor și continuator al mithraismului, dar el a reluat ostilitățile cu

tactici complet diferite. Acesta a fost ultimul asalt făcut de Persia asupra Occidentului – un asalt mult mai sângeros decât cel precedent, dar care până la urmă a fost respins de puternica rezistență a imperiului creștin.

Sper că schița rapidă de mai înainte va oferi, cât de cât, o idee despre marea însemnătate a istoriei mithraismului. Ca ramură ruptă din vechiul trunchi mazdeean, acesta a păstrat în multe privințe caracteristicile vechii credințe a triburilor iranienne și ne va da posibilitatea să înțelegem, prin comparație, proporțiile, atât de dezbătute, ale reformei avestice. În plus, dacă nu a inspirat, mithraismul cel puțin a contribuit la a da formă exactă unor doctrine ale Bisericii, cum ar fi ideile referitoare la puterile iadului și la sfârșitul lumii. Și atât ascensiunea, cât și prăbușirea lui se împletesc pentru a ne explica formarea a două mari religii. În perioada de înflorire a vigoriei sale, mithraismul a exercitat o influență cel puțin remarcabilă asupra societății și guvernării Romei. Poate că niciodată, nici chiar în epoca invaziei musulmane, Europa nu s-a aflat într-un pericol mai mare de a fi orientalizată decât în secolul al III-lea al erei noastre, și a existat un moment în perioada aceasta când cezarismul era aparent pe punctul de a fi transformat într-un califat. Asemănările dintre curtea lui Dioclețian și cea a lui Chosroes au fost de multe ori evidențiate. Venerarea Soarelui și, în particular, teoriile mazdeene au fost cele care au diseminat ideile pe care conducătorii deificați din Occident s-au străduit să-și clădească absolutismul lor monarhic. Răspândirea rapidă a

misteriilor persane la nivelul tuturor claselor a slujit cum nu se poate mai bine ambițiilor politice ale împăraților. Un potop neașteptat de concepții iraniene și semite a străbătut Occidentul, amenințând să scufunde tot ceea ce geniul Greciei și al Romei au înălțat cu atâta trudă, iar când potopul s-a potolit, a lăsat în urmă, în conștiința oamenilor, un sediment adânc de credințe orientale, ce nu au fost uitate complet niciodată.

Cred că am spus îndeajuns pentru a arăta că subiectul ce urmează să fie tratat merită un studiu exhaustiv și profund. Deși cercetările m-au purtat, în multe privințe, mult mai departe decât am intenționat să merg de la bun început, tot nu regret anii de muncă și de călătorie ce au rezultat de aici. Lucrul de care m-am apucat nu putea să fie altfel decât dificil. Pe de o parte, nu știm cu exactitate în ce grad Avesta și celelalte cărți sacre ale parșilor reprezintă ideile mazdeenilor din Occident; pe de altă parte, aceste cărți reprezintă singurul material pe care îl avem la îndemână pentru a interpreta multitudinea de monumente figurative ce au fost adunate în timp. Inscripțiile în sine sunt întotdeauna o călăuză sigură, dar conținutul lor ca întreg este insuficient. Dificultatea noastră este întrucâtva asemănătoare cu cea în care ne-am găsi dacă ar trebui să scriem istoria Bisericii din Evul Mediu cu nicio altă sursă la îndemână decât Biblia ebraică și rămășițele sculptate ale portalurilor romane și gotice. Din acest motiv, explicația pe care o dăm imageriei mithraice va avea de multe ori un grad mai mare sau mai mic de probabilitate. Nu am nicio pretenție să fi atins, în toate

cazurile, o descifrare riguros de exactă a acestor reprezentări și nu doresc să atribui opiniilor mele altceva decât valoarea argumentelor pe care le susțin. Totuși, sper că am stabilit cu certitudine semnificația generală a imaginilor sacre ce împodobeau criptele mithraice. În privința detaliilor simbolismului lor ascuns este destul de greu să se facă cine știe ce lumină. Aici suntem de multe ori nevoiți să ne refugiem în *ars nesciendi*.

Paginile următoare prezintă „Concluziile” publicate la sfârșitul primului volum al lucrării mele mai extinse, *Textes et monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra*. Golite de notele și trimiterile care acolo au slujit pentru a le argumenta, aceste concluzii se limitează la a rezuma și corela tot ceea ce știm despre originea și trăsăturile caracteristice ale religiei mithraice. Acestea vor furniza, de fapt, întregul material necesar cititorilor care doresc informații generale referitoare la acest subiect. Ne-a fost imposibil să oferim aceeași soliditate tuturor părților acestui edificiu. Incertitudinile și discontinuitatea tradiției nu ne permit acest lucru. Cei care doresc să cerceteze trăinicia temeliilor pe care se bazează lucrurile expuse de mine ar trebui să consulte discuțiile critice din „Introducerea” publicată în lucrarea mea mai extinsă, al căror scop este de a stabili sensul și valoarea documentelor scrise, dar mai ales ale monumentelor figurative descrise acolo.

Franz Cumont
1 decembrie 1899

MISTERIILE LUI MITHRA

CAPITOLUL I

Originile mithraismului

În timpuri îndepărtate, pe când strămoșii perșilor erau încă uniți cu cei ai hindușilor, Mithra era deja venerat. Imnurile Vedelor îi celebrau numele așa cum făceau și imnurile din Zend-Avesta și, în ciuda diferențelor care există între cele două sisteme teologice, ale căror expresii erau aceste două cărți, Mithra vedic și Mithra iranian au păstrat atât de multe trăsături asemănătoare, încât nu ne putem îndoii de originea lor comună. Ambele religii vedeau în Mithra un zeu al luminii, invocat împreună cu cerul, purtând într-o parte numele de Varuna și în cealaltă parte numele de Ahura; din punct de vedere moral era recunoscut ca protector al adevărului, potrivnicul falsității și erorii. Însă în poezia sacră a Indiei nu s-a păstrat decât o amintire ștearsă a sa. Un singur fragment, și acela destul de inexpresiv, este tot ce i s-a dedicat în mod special. Mithra apare cel mai adesea în aluzii întâmplătoare – mărturia tăcută a vechii sale măreții. Totuși, deși fizionomia sa nu este atât de distinct zugrăvită în literatura sanscrită, așa cum este în scrierile Zend-Avesta, caracterul incomplet al trăsăturilor sale nu reușește să mascheze identitatea primitivă a naturii sale.

Conform unei teorii recente, acest zeu, pe care popoarele din Europa nu îl cunoșteau, nu făcea parte din vechiului panteon arian. Mitra-Varuna, împreună cu ceilalți cinci Aditya celebrați de Vede, ca și Mithra-Ahura și [cei șapte] Amesha Spenta¹ care, potrivit concepției avestice, îl înconjurau pe Creator, nu sunt în această teorie decât Soarele, Luna și planetele, a căror venerare a fost preluată de către indo-iranieni „de la un popor învecinat, superior acestora în știința cerului înstelat”, care nu putea fi decât locuitorii akkadieni sau semiți din Babilonia². Dar această ipoteză hazardată pare să fie contrazisă de o descoperire importantă. Documentele cuneiforme din Capadocia au scos la iveală faptul că zeii indo-iranieni Mithra, Varuna, Indra și Nasatya au fost venerați până în secolul al XIV-lea înainte de era noastră, de către populația mitanni, vecină cu poporul hitit, populație stabilită în nordul Mesopotamiei³. Încă de la primele menționări istorice despre arieni aflăm că îl venerau pe Mithra, astfel că putem afirma că triburile din Iran nu au încetat să îl venereze pe Mithra de când au preluat puterea lumească și până în ziua convertirii lor la Islam.

În Zend-Avesta, Mithra este duhul luminii cerești. El apare înainte de răsăritul soarelui pe crestele stâncoase ale munților; în timpul zilei, el traversează cerul în carul său tras de patru cai albi, iar când se așterne noaptea, el luminează în continuare, cu o strălucire tremurătoare, suprafața

¹ Zeități nemuritoare aflate în slujba Binelui. (*N.red.*)

² Oldenberg, *Die Religion des Veda*, 1894, p. 185.

³ Ed. Meyer, *Das erste Auftreten der Arier in der Geschichte* (Sitzb. Akad. Berlin), 1908, p.14.

pământului, „veșnic treaz, veșnic de veghe”. El nu este nici Soare, nici Lună, nici stele, ci cu „ale sale sute de urechi și ai săi sute de ochi” veghează lumea neîncetat. Mithra aude tot, vede tot, știe tot: nimeni nu îl poate înșela. Printr-o evoluție naturală, el a devenit, din punct de vedere moral, zeul adevărului și al integrității, invocat în jurămintele solemne, el garanta împlinirea înțelegerilor de orice fel și îi pedepsea pe cei care jurau strâmb.

Împrăștiind întunericul lumina readuce fericirea și viața pe pământ; căldura ce o însoțește fecundează natura. Mithra este „stăpânul pășunilor întinse”, cel care le face roditoare. El revarsă apele cerurilor și face ca plantele să răsară din pământ; celor ce îl cinstesc el le dă sănătate trupească, belșug de avuții și urmași înzestrați. Căci el este dătătorul nu doar al binecuvântărilor materiale, ci și al bunurilor spirituale. El este spiritul binefăcător ce acordă pace minții, înțelepciune, onoare și prosperitate, și face ca armonia să se așeze în mijlocul tuturor adeptilor săi. Zeii (*deva*) ce locuiesc în tărâmurile întunericului, răspândesc pe pământ, pe lângă ariditate și suferință, tot felul de vicii și impurități. Mithra, „de veghe și fără de somn, apără creația lui Mazda” împotriva uneltirii acestor zei. Se luptă fără încetare cu spiritele rele și cu nelegiuții ce slujesc acestora, aruncând asupra lor groaznicele pedepse ale mâniei sale.

Din fortăreața sa cerească, el își urmărește pe ascuns dușmanii; înarmat până în dinți, se năpustește asupra lor, îi împrăștie și îi ucide. El pustiește și distruge casele răufăcătorilor, nimicește triburile și popoarele care îl dușmănesc. Pe

de altă parte, pe timp de luptă, Mithra este cel mai puternic aliat al celor care cred în el. Loviturile dușmanilor lor „nu își ating ținta, căci, plin de furie, Mithra le iese în întâmpinare”; el le asigură biruința celor care

„au avut învățătură potrivită în cele bune, care îl cinstesc și îi aduc ofrande sacrificiale”¹.

Această caracteristică de zeu al oștirilor, care a reprezentat trăsătura predominantă a lui Mithra încă din zilele ahemenizilor, s-a accentuat, fără îndoială, în perioada de confuzie și tulburare când triburile ariene se aflau încă în război unul cu celălalt; dar, până la urmă, nu este decât dezvoltarea vechii concepții a luptei dintre zi și noapte. În general, imaginea pe care Zend-Avesta ne-o oferă despre vechea zeităate ariană, așa cum am spus deja, este asemănătoare cu cea trasată de Vede în linii mai puțin accentuate, rezultând de aici că mazdeismul și-a păstrat principala sa temelie originară neschimbată.

Deși imnurile avestice oferă cele mai clare întrezăriri ale adevăratului chip al zeului antic al luminii, sistemul zo-roastrian, adoptând venerarea zeului, i-a diminuat în mod neobișnuit însemnătatea. Ca preț al acceptării sale în Cerul avestic, el a fost nevoit să se supună legilor acestuia. Teologia l-a așezat pe Ahura-Mazda în vârful ierarhiei cerești, și de atunci nu putea să mai recunoască niciun altul ca egal al său. Mithra nu a fost făcut nici măcar unul dintre acei Amesha Spenta care ajutau Divinitatea supremă în

¹ *Zend-Avesta*, Yasht, X., *passim*.

cârmuirea universului. El a fost trimis, alături de majoritatea vechilor divinități ale naturii, în grupul zeilor mai mici în rang, *yazata*¹, creați de Mazda. Mithra a fost alăturat unora dintre conceptele zeificate pe care persanii obișnuiau să le venereze. Ca protector al războinicilor, el l-a primit ca însoțitor pe Verethragha sau Victoria; ca apărător al Adevărului, el se aliază cu piosul Sraosha reprezentând Ascultarea legii divine, cu Rashnu, Dreptatea și cu Arshtât, Corectitudinea. Ca zeu tutelar al Prosperității, el este invocat alături de Ashi-Vaňuhi, Bogăția, și cu Pâreňdî, Belșugul. Împreună cu Sraosha și Rashnu, el protejează sufletul celor drepti împotriva demonilor ce caută să îl coboare în Infern, iar, sub paza lor, sufletul se înalță spre Paradis. Această credință iraniană a dat naștere doctrinei mântuirii prin Mithra, pe care, apoi, Occidentul a dezvoltat-o.

În același timp, cultul său presupunea desfășurarea unor ceremonii riguroase, conforme cu liturgia mazdeeană. I se aduceau ofrande sacrificiale din „vite mici și mari și din păsări zburătoare”. Aceste jertfe erau precedate sau însoțite de obișnuitele libații cu suc de Haoma² și de recitarea rugăciunilor ritualice, având întotdeauna o legătură de nule sacre (*baresman*) în mână.

¹ Zei zoroastrieni care îndeplinesc funcția de gardieni celești și mesageri divini. (*N. red.*)

² Băutura zeilor în mitologia persană, Haoma era și zeita protectoare a unei plante cu puteri magice, cu efect anestezic. Băutura făcută din această plantă oferea putere războinicilor și femeilor care nașteau dar și o cunoaștere aparte despre univers. (*N. red.*)